

Hana Hunjet

Angela Nagle: Ubijte vse normalneže: Internetne kulturne vojne od 4chana in Tumblrja do Trumpa in alternativne desnice.

Ljubljana: Založba Analecta, 2020.

151 strani (ISBN 978-961-6376-92-1), 16 EUR

Knjiga Angele Nagle, ki je v ZDA izšla leta 2017, prvenstveno analizira trenutek, leto 2016, preživeto obdobje, ki je že nekaj let kasneje, recimo ko je bila knjiga prevedena v slovenski jezik, *passé*. Tudi avtorica v predgovoru k slovenski izdaji zapiše, da je delo »prej izsek iz časa kot enovita teorija« (str. 9), in ta poudarek je ključen tako za obravnavano branje kot za splošno razumevanje fenomena ameriških kulturnih vojn na spletu, ki so objekt analize recenziranega dela. Že hiter pregled naslovov poglavij, ki jih je sedem, knjiga pa ima poleg predgovora še uvod in zaključek, bralko opozori, da je za branje precej lažje biti nekdo, ki je vsaj leta 2016, če ne že prej, začel spremljati 4chan, Reddit ali Twitter, tudi YouTube. Vendar je knjiga, ko jo začnemo brati, dostopna tudi tujkam in tujcem spletnih forumov in družbenih omrežij, le da je zahtevnejša, predvsem pa nikakor ne omogoča vpogleda v dejansko vzdušje internetnih identitetnih peripetij in trolanja, lahko jih zgolj opisuje, pa čeprav to Nagle počne pravzaprav odlično. In nazadnje je delo zagotovo še najbolj tuje tistim in verjetno celo popolnoma nesmiselno za tiste, ki jim je (razmeroma) tuj že računalnik oziroma internetni prostor na splošno.

V knjigi se torej spoznamo z novimi političnimi trendi, ki so se začeli porajati skozi sicer apolitične YouTube vsebine in druge kanale. Spletna udeležba je za mnoge postala možnost politično nekorektnega obrekovanja, komentiranja in izjavljanja o najrazličnejših temah, v čemer so mnogi prepoznali transgresivni moment. V tem procesu in prostoru sta se – kot tudi v *dejanski* politični realnosti – oblikovali (alternativna) desnica in (občutljiva) levica. Nekoč progresivno in radikalno levico so zamenjali neusmiljeni in ekscesov polni desničarji, medtem ko se je levica identificirala z občutljivostjo in čustveno ranljivostjo tumblrjevske skupnosti, ki preveč omejuje javno izjavljanje, s tem ko nenehno opozarja na politično nekorektno izjavljanje in sovražni govor itd. Nagle uspe prikazati hektično vzdušje spleta s tem, ko sama drugega za drugim niza precizno izbrane primere rasizmov, seksizmov, homofobije ipd., četudi bralka zato mestoma zgreši še tiste redke teoretske zastavke, s katerimi poskuša knjigi dodati strokovno ali celo znanstveno dimenzijo. Tako problem levice dobro ponazori z njenim pretiranim ukvarjanjem s pripoznanjem spolov, kot so necrogender, anxigender, technogender, perigender, faegender, desnica pa se »ukvarja z inteligenčnim kvocientom, evropskim demografskim in civilizacijskim zatonom, kulturno dekadenco, kulturnim marksizmom, antiegalitarizmom in islamizacijo« (str. 25).

Nagle veliko prostora nameni – in to je indikativno – srhljivim ravnem mizoginije (str. 111), ki preveva spletne subkulturne odvode alternativne desnice, ki so izrazito antifeministični. Tematiki seksualno zafrustriranih moških posveti celo poglavje, imenovano Vstop v moškosfero. V njem opozori na naraščajočo skupnost *incelov* (*involuntary*

celibacy oziroma neprostopoljni celibat, op. a.), ki je po njenem potencialno najnevarnejša frakcija krize moškosti, saj v svoji anonimnosti goji habitat, ki eksplicitno spodbuja femicid, medtem ko skupnost pod imenom Men Going Their Own Way (krajše MGTOW) zavrača vsakršne interakcije z ženskim spolom – gre za analogijo z radikalnim feminizmom oziroma reakcijo nanj – in gre svojo pot. Tretja skupina moških so tako imenovani prijazni fantje (ang. Nice Guys), ki prakticirajo umetnost osvajanja (ang. pick-up artists). Eden izmed bolj znanih je Roosh V, ki z mnogimi deli naslednje stališče: »Moje privzeto mnenje o katerikoli puncu, ki jo srečam, je, da je ničvredna umazana kurba, dokler ni dokazano drugače« (str. 116–117). Kot pri vseh drugih temah, kakor ponazarja zgornji citat, konkretni primeri odlično funkcionirajo ter bralko soočijo s pogosto težko doumljivimi vrednotami in svetovnimi nazori. Pohvalno je tudi dejstvo, da je množici mizoginij izjav navkljub omenila primer videoigre na temo depresije, ki jo je ustvarila ženska in jo označila za »grozno igro z veliko značilnostmi feminizma, ki fetišizira krhkost in duševne bolezni« (str. 35), ter s tem nakazala, da je z enim očesom treba budno spremljati tudi tiste skupine, ki so prvenstveno deležne diskriminacije, saj lahko v odziv začnejo (re) producirati podobno pogubne ali vsaj dvomljive nazore. A navsezadnje je za avtorico, kot lahko razberemo iz njenih poudarkov, trojica univerzuma, ki na različnih ravneh goji zaničevalen odnos do ženskega spola, najbolj zaskrbljujoč trend pripadnikov alternativne desnice. Homofobni, ksenofobni in nacionalistični diskurzi ter razne teorije zarot so morda celo predvsem nekaj, kar *pride zraven*, a so prav tako enako brutalni in uničujoči, pri vsem skupaj pa gre za uveljavljanje patriarhalne dominacije belega zahodnega moškega, ki si želi podrediti vse Druge – te vedno definira kot odklonske, nenormativne, obrobne in manjvredne.

Prevajalka se je na škodo teksta in vsebine odločila mnogo uveljavljenih angleških terminov, kot so *normie*, *brocialist*, *basic bitch*, *gamer*, prevesti v slovenščino, s čimer je sicer besedilo mestoma začinila, saj so slovenske različice izpadle simpatično, a zanemarila dejstvo, da se tudi v slovenskem (spletnem) prostoru uporabljajo zgolj anglicizmi. Normalnež in generičarka ne pomenita nič, medtem ko sta *normie* in *basic bitch* ključnika z milijoni povednih zadetkov. Nekatere termine je prevedla, angleško verzijo pa z obrazložitvijo zabeležila v opombo (mehkužni konservativec v internetnem alt-rightovskem diskurzu ne obstaja, medtem ko je *cuckervative* stalnica); zakaj ni bila dosledna in te možnosti ni izkoristila za vse prevode, ostaja nejasno. Knjigi manjka tudi spremna beseda, ki bi služila kot replika na napisano in bi lahko zagotovila bolj svežo umestitev avtoričinih ugotovitev, čeprav v predgovoru k slovenski izdaji to deloma opravi že sama; zdi se, da bi bila nujna tudi zato, ker – kot smo zapisale uvodoma – je nekaj let kasneje situacija drugačna, obenem pa so tovrstne spletne udeležbe in prakse prisotne tudi v slovenskem prostoru, zato bi bilo zanimivo vpeljati še tovrstno interakcijo.

V osnovi gre za zanimivo in pomembno delo, ki je spisano v lahko berljivem slogu, pri čemer je zaznati avtoričine tako akademske kot novinarske attribute, kar pozitivno vpliva na bralkino izkušnjo pri spoznavanju ali obnavljanju spletnih kulturnih vojn v letu 2016. Nadalje pa je smiselno opozoriti, da je Nagle sicer uspela narediti kakovostno, a navsezadnje vendarle zgolj sestavljanko, ki nekako tvori koherentno celoto, a ima tudi nekaj ključnih pomanjkljivosti, ki delo resnično naredijo za »izsek iz časa«, in ne

za »enovito teorijo«. Nagle zgreši, da sta si tradicionalna in alternativna desnica bolj podobni, kot se zdi na prvi pogled, saj zapiše, da so alternativno desnico omogočili tudi tradicionalni, konservativni desničarji »zaradi njihove mehke krščanske pasivnosti in ker so svoje ženske/narod/raso metaforično spodbujali k odnosom z nebelim tujim osvajalcem« (str. 25–26). Izvzemši dejstvo, da se je alt-right vzpostavil v spletnem okolju in zaradi spleta (in to je izjemno pomembno), medtem ko za konservativno desnico to ne velja, se srečujeta prav v rasnem diskurzu; oba ženski spol umeščata v zasebno sfero, kjer naj skrbi za dom in reprodukcijo, ter napadata – eni bolj in drugi manj subtilno – npr. prejemnike_ce socialne pomoči, brezdomce_ke, nevladnike_ce, pri tem pa sta pogosto primerljivo nesočutna in ironična. Tej »napaki« navkljub je učinkovito identificirala, kako deluje sodobno preigravanje kulturnih vojn, spleta in radikalnih desničarskih politik, ter s paketom popisa intrigantnega materiala veliko prispevala k razpravam o pomenljivih prelomih in kontinuitetah omenjenih tem.

Igor Jurekovič

**Aleš Črnič in Anja Pogačnik: Religija in šola.
Poučevanje o religiji in njena simbolna prisotnost v javni šoli.
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2021.
180 strani (ISBN: 978-961-235-990-4), 20 EUR**

Delo dr. Črniča in dr. Pogačnik je dobrodošel opomnik raziskovalcem religije, da je ta še kako konkreten družbeni pojav, ki je predmet nenehne družbene regulacije. Knjiga slovenskemu znanstvenemu prostoru prvenstveno prispeva kot aktualizacija znanstvene literature s področja vloge religije v javni šoli. Najpomembnejši dosežek avtorjev je, da sta na podlagi primerjalne analize aktualnih razmer na področju religije in šole oblikovala strokovne smernice za upravljanje z religijo v slovenski šoli. Opozarjata nas, da je reforma poučevanja in simbolne prisotnosti religije v slovenski šoli nujno potrebna za razvoj temeljne religijske pismenosti.

Ob predstavitvi dela je treba poudariti dvoje: prvič, knjiga predstavlja končno poročilo dvoletnega projekta »Izzivi religijsko pluralne družbe za javno šolo«, ki ga je Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport leta 2018 razpisalo, da bi raziskovalci pripravili strokovno analizo področja s primerjalno analizo izbranih držav Evropske unije; in drugič, knjiga kot končno poročilo projekta teži k praktični aplikaciji dognanj v obliki različnih pravno-formalnih ukrepov. To avtorja poskušata doseči z oblikovanjem strokovnih priporočil za sistemsko urejanje področja v Sloveniji. Skratka, avtorja jasno opredelita specifičen namen dela. Hkrati pa v nadaljevanju odpirata vprašanja, o katerih bi bila dobrodošla tako nadaljnja znanstvena razprava kakor tudi strokovni posvet.

Delo obravnava povezani razsežnosti odnosa med religijo in javno šolo: obliko pouka religije in simbolno prisotnost religije. V prid preglednosti knjige avtorja razsežnosti ločita, čeprav ju sicer obravnavata skupaj. Prvi del knjige namenita analizi različnih tipov pouka religije, drugi del pa prikazu načinov ureditve simbolne pojavnosti religije v javni šoli. Najprej opredelita oblike religijskega pouka in povzameta bistvena evropska priporočila glede pouka religije. Nadaljujeta z izvrstno primerjalno analizo skrbno izbranih dvanajstih držav, pri katerih se sklicujeta na pomoč tujih kolegov in kolegic: Avstrija, Belgija, Češka, Danska, Francija, Hrvaška, Italija, Nemčija, Norveška, Poljska, Švedska ter Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske. Na podlagi informativne analize nato izdelata tipologijo pouka religije. Opremljena s podatki iz tujine predstavitava še stanje v Sloveniji na primeru osnovnošolskega obveznega izbirnega predmeta verstva in etika. Kritično ovrednotita kurikulum predmeta ter obenem navedeta natančne podatke o pogostosti izvajanju predmeta po šolah in številu otrok, ki so predmet obiskovali. Ocenjujeta, da je kurikulum predmeta »sodobno in razmeroma kakovostno zastavljen« (str. 81). Obenem vendarle ugotavljata, da je za pouk religije značilna »popolna izbirnost in neambicioznost« (str. 145) ter da se v nobeni od primerjanih držav – izvzemši Francijo – učenci v javnih šolah o religiji »ne učijo tako malo kot pri nas« (prav tam). Na podlagi ugotovitev oblikujeta smernice za revitalizacijo pouka.

Podobno ravnata tudi v primeru simbolne prisotnosti religije v javni šoli. Najprej predstavita oblike prisotnosti, nadaljujeta z mednarodnimi smernicami, nato pa predstavita primerjalno analizo dvanajstih držav. Na podlagi primerjave izdelata inovativno tipologijo, da bi shematično prikazala evropske prakse, nato pa razčlenita tudi stanje v Sloveniji. Ugotavljata, da je to področje formalno neregulirano razen zakonske prepovedi religijskih obredov, katere fokus je zagotavljanje nevtralnosti šolskega prostora. Instanca, ki o posameznih primerih odloča, so vodstva šol, celokupno pa je vpliv večinske religije minimalen (str. 136). Poglavlje skleneta s strokovnimi smernicami.

Delo izpolni v uvodu zastavljena pričakovanja in hkrati odpira kopico dobrodošlih vprašanj – tako za raziskovalce kakor tudi za državne upravljavce religije v javni šoli. Zanimivo bi bilo npr. soočiti različne opredelitve simbolne prisotnosti religije v šoli in iz njih izhajajoče smernice. Te opredelitve temeljijo na prvotni konceptualizaciji laičnosti, zato se sprva pomudimo pri njej. Avtorja svojo opredelitev laičnosti temeljita na delu pedagoga dr. Zdenka Kodlje *Med pravico in prepovedjo* (2011). Laičnost definirata kot »neodvisnost družbenih sistemov [...] od neposrednih religijskih vplivov« (str. 19). Nadaljujeta, da se v laični državi osebna prepričanja enih ne smejo vsiljevati drugim, zaradi česar so vsi državljani svetovnonazorsko enaki. Da bi to načelno stališče lahko vzdržalo v praksi, mora biti država nevtralna v odnosu do religij in svetovnih nazorov. »Konfesionalna nevtralnost,« navajata, »je jamstvo nepristranskosti države in pogoj, da se vsakdo, ne glede na svoje versko ali filozofsko prepričanje, lahko v njej prepozna« (Kodolja 2011: 27). Konfesionalna nevtralnost države pomeni, da so v njej »religiozna ali filozofska prepričanja državljanov in drugih posameznikov obravnavana kot njihova zasebna stvar« (prav tam, poudarek dodan).

Vrnimo se k smernicam, ki jih avtorja priporočata glede nošnje religijskih simbolov v šoli. Pri oblikovanju predlogov pazljivo ločujeta med učenci in učitelji. Prvim naj bi bilo »smiselno dopuščati vidne znake in simbole religijske pripadnosti [...], pri čemer ti ne smejo bistveno ovirati izvajanja rednega šolskega programa in onemogočiti osebne identifikacije učencev« (str. 138). Pri učiteljih ubereta drugačen pristop, saj naj bi bil njihov vstop v javnošolski prostor prostovoljen. Prepričana sta, da morajo učitelji nevtralnost šole »izraziti s svojim delovanjem, obnašanjem in tudi s svojim izgledom« (str. 139). Na podlagi uvodne opredelitve laičnosti trdita, da je učiteljem »smiselno in upravičeno omejiti nošnjo markantnih znakov/simbolov (in/ali obleke), ki bi zelo vidno naznanjali povezavo posameznega učitelja ali učiteljice s katero izmed religijskih tradicij« (str. 139).

Na začetku knjige izvemo, da če naj bo država konfesionalno nevtralna, mora religiozna prepričanja razumeti kot zasebno stvar posameznikov. To skupaj s smernicami odpira izjemno pomembna – in zapletena – vprašanja o verskih svobodah javnih uslužbencev na splošno: ali bi morali vsaj delno omejiti versko svobodo javnih uslužbencev na delovnem mestu? Oziroma ali gre tako postopati le v primeru učiteljev, saj ti na dnevni ravni poučujejo dovezetne otroke? Delo seveda obravnava specifičnost javne šole, zato ne gre pričakovati izdatne obravnave vprašanja religijskega izkazovanja javnih uslužbencev, a vseeno nudi dobre nastavke za nadaljnje razmisleke.

Avtorja se zavedata, da je koncept laičnosti zapleten, saj vključuje tako različne cilje kot tudi različne poti. V tej luči je zanimivo delo *Laičnost in svoboda vesti* (2020),

v katerem se Jocelyn Maclure in Charles Taylor posvetita razčlembi načela laičnosti. Delo je podobno kot v našem primeru nastalo na podlagi poročila komisije, ki je želela urediti mesto religije v javni sferi Quebeca. Avtorja – podobno kot Črnič in Pogačnik – trdita, da laičnost počiva na načelih enakosti spoštovanja in svobodi vesti. Ločita med dvema idealnima tipoma laičnosti: republikanskim in liberalno-pluralističnim, ki ju razlikujeta glede na *smoter* laičnosti. Prvi vidi *smoter* v integraciji pripadnikov različnih kultur in religij v državljanje, kar zahteva »distanciranje od religiozne pripadnosti in potlačitev teh pripadnosti v zasebno sfero« (prav tam, str. 39). Po drugi strani liberalno-pluralistični model vidi smisel v ravnovesju med spoštovanjem »moralne enakosti in spoštovanjem svobode vesti oseb« (prav tam). Torej, prvi umakne religioznost v zasebno sfero posameznika, drugi pa bi skupnost gradil na prepoznavanju in učenju o religioznih razlikah pluralne družbe. Avtorja v knjigi zagovarjata liberalno-pluralistični model, za katerega lahko rečemo, da mu želita slediti tudi Črnič in Pogačnik (čeprav se do omenjene kategorizacije ne opredeljujeta). Pri tem pa je zanimivo, da sta si deli v navzkrižju glede vprašanja simbolnega izkazovanja religijske pripadnosti učiteljev. Medtem ko Črnič in Pogačnik temu nasprotujeta, Maclure in Taylor pojavljanje religioznosti v državnih prostorih na splošno dopuščata in spodbujata. Sprašujeta se, ali je *mar res*, da je oseba, ki nosi prepoznavno religiozno znamenje, manj sposobna izkazovanja nepristranskosti, saj je »v prvi vrsti pomembno, da ti akterji [države] kažejo nepristranskost pri izvajanju svojih funkcij« (Maclure in Taylor 2020: 47). Po Maclure in Taylor lahko zahtevo po popolni religijski nevtralnosti javnih uslužbencev prej uvrstimo v republikanski kakor liberalno-pluralistični model. Zato vztrajata pri nevtralnosti *dejanj* javnih uslužbencev, medtem ko bi – z liberalno-pluralističnega stališča – nošenje religioznega znamenja omejevala tam, kjer omejujejo izpolnjevanje funkcij. S tem ubereta pristop, kateremu Črnič in Pogačnik sledita pri izkazovanju simbolov religijske pripadnosti učencev. Skratka, na podlagi podobnega izhodiščnega *smotra* laičnosti knjigi predlagata različna ukrepa.

Soočenje različnih smernic odpira izdatnejšo razpravo, ki je sicer ne smemo razumeti kot iskanje *pravilnega* odgovora. Recimo, da bi sledili smernicam Maclure in Taylor – *mar ne zavračata* moči religijskih simbolov, ko trdita, da so pomembna le *dejanja* učiteljev? A tudi stališča avtorjev *Religije in šole* morda ne gre zlahka sprejeti – zakaj pa bi predpostavljali, da je lahko učiteljica muslimanka bolj (ali manj) nevtralna, če nosi nikab? Skratka, gre za zapletana vprašanja, in zelo dobrodošlo je, da imamo v Sloveniji priložnost o njih razmišljati ob sodobnem knjižnem delu.

Delo *Religija in šola* je podatkovno bogato, izvrstno strokovno delo. Avtorja sta zadani cilj dosegla s pripravo odlične primerjalne študije ter oblikovanjem inovativnih tipologij pouka religije in upravljanja simbolne prisotnosti religij. Pri tem sta postopala v koraku z aktualnimi dognanji družboslovnega raziskovanja religije – še posebej hvalevredno je vztrajanje pri zavračanju zmotnega enačenja religije z verovanjem in pri kritiki koncepta svetovnih religij. To razumeta kot družboslovni dejstvi, ki ju moramo upoštevati tako pri oblikovanju učnega načrta predmeta *verstva* in etika kakor tudi pri premislekih o simbolni prisotnosti religije v javni šoli. Nenazadnje bi bilo v tej luči dobro premisliti tudi o samem imenu predmeta, v katerem bi besedo »*verstva*« veljalo zamenjati s pojmom, ki bi natančneje zajel pluralnost religijskih pojavov. Nadvse pomembno je,

da delo kljub strokovnosti ostaja izjemno dostopno, prebere ga lahko vsakdo, ne da bi pri tem trpela njegova informativnost.

Glede na to, da delo predstavlja končno poročilo projekta, katerega namen je bila priprava natančnih strokovnih smernic, je njegova dostopnost izrednega pomena. Le želimo si lahko, da delo *Religija in šola* ne bi ostala zaprašena na knjižnih policah prostorov šolskega ministrstva, temveč da bi krojila težko pričakovano ureditev mesta religije v slovenskih javnih šolah.

Literatura

Kodelja, Zdenko (2011): *Med pravico in prepovedjo*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Maclure, Jocelyn, in Taylor, Charles (2020): *Laičnost in svoboda vesti*. Ljubljana: Založba Krtina.

Lea Kuhar

Primož Krašovec: Tujost kapitala.

Ljubljana: Založba Sophia, 2021.

268 strani (ISBN: 978-961-7003-60-4), 20 EUR

Osnovna premisa knjige *Tujost kapitala* je, da nekaterih pojavov sodobnega kapitalističnega produkcijskega načina danes ni več mogoče teoretsko zapopasti. Po eni strani nemožnost njihovega teoretskega zapopadanja izhaja iz njih samih, torej iz tehnoloških procesov in pojavov, ki so se razvili s konstantno inovacijo produkcijskih sredstev. Avtor trdi, da je z razvojem kapitalističnega produkcijskega načina prišlo do nastanka nečesa popolnoma novega, nečesa, kar je nemogoče opisati s teoretskimi koncepti in za kar sam uporablja termina *tujost* in *osmi potnik*. Vendar pa nemožnost razumevanja nekaterih kapitalističnih pojavov ne izhaja zgolj iz tujosti teh pojavov samih, temveč hkrati označuje določeno zagato, v kateri se je znašla teorija. Po avtorjevem mnenju teoretsko pozicijo danes zaznamuje določena šibkost. Ta šibkost ni lastna zgolj tej ali oni vrsti teorije, temveč pripada teoriji kot taki. To poudari tudi avtor sam, ko zapiše: »Ne gre (le) za to, da nekatere teoretske sheme zastarijo, a jih je še mogoče posodobiti, da bi ustrezale spremembam svojega predmeta. Predmet sam se spreminja tako hitro in na način, ki je morda teoriji kot *taki* nedostopen« (str. 217).

Ker želi knjiga nasloviti tujost tehnoloških procesov, o katerih teorija sicer ne more govoriti, je avtor pred samim pisanjem sprejel odločitev, da iz teorije izstopi. Dana knjiga je torej neteoretsko delo, kar med drugim pomeni, da se ne podreja formi teoretskega pisanja, ki zapoveduje citiranje drugih teoretskih del, ter se ne obremenjuje s koherentno in konsistentno izpeljavo lastnega argumenta. Avtorjev izstop iz teorije je tudi razlog, zakaj je knjiga izšla v zbirki *Izhodi* Založbe Sophia. V opisu zbirke je zapisano, da vsebuje dela, ki zavračajo teoretsko pozicijo, ki se poslužuje odrejanja in presojanja politike ter kritično pozicijo, ki se gospodovalno ločuje od predmeta svoje raziskave. Izhod iz teorije opredeljuje tudi nekaj vnaprej določenih vsebinskih smernic. Kot zapiše Krašovec v zadnjem delu knjige, mora biti neteoretska forma opisovanja pojavov danes nujno naklonjena novim medijskim tehnologijam, biti mora občutljiva na spremembe v znanosti in predvsem ne sme biti antropocentrična in antroponarcisistična pri obravnavanju tehnoloških pojavov. To so med drugim tudi glavne teze dane knjige, ki se v različnih oblikah ponavljajo skozi vsa poglavja.

Kljub strogim načelnim zahtevam je treba opozoriti, da Krašovec izstop iz teorije ni popoln. Na določenih mestih knjiga še vedno povzema obstoječe teorije, polemizira z nekaterimi teoretskimi razpravami in se naslanja na priznane teoretike, kljub temu da so takšne reference in polemike redke oz. niso izpeljane na dosleden znanstveni način. Tudi slog pisanja je veliko bolj poljuden kot pri znanstvenih delih. Posamezna poglavja se berejo bolj kot povzetki zgodovinskih, filozofskih in drugih teoretskih del. V začetnem poglavju se tako avtor s pomočjo različnih teorij ukvarja z zgodovinsko prelomnostjo kapitala in s prehodom iz *ancien régime* v meščansko državo, nato pa

preide na teorijo realne subsumpcije delovne sile, denarja in kapitala, ki je privedla do finančnih derivatov, za katere trdi, da jih moramo razumeti kot »prvo povsem de-politizirano in ekonomsko obliko denarja« (str. 74). V nadaljevanju zagovarja tezo, da se je kapitalizem pričel znotraj ekonomskih procesov, ki jih bo sčasoma odvrigel, in da je v celoti postal »tehnookonomski« (str. 88), kar pomeni, da bo tehnologija sčasoma v celoti nadomestila ekonomska razmerja in institucije. V zadnjih treh poglavjih avtor obravnava teorijo razrednega boja in procesa kulturne diferenciacije, ki danes poteka onkraj razrednih družbenih skupin (str. 97), ter se loti obravnave sodobnih ideoloških pojavov, ki jih razume kot večinoma »nediskurzivno« in »tehnološko določeno delovanje« (str. 131).

Na dobrih dvesto straneh tako knjiga odpira številne teme. Kljub zavračanju teoretske pozicije bi lahko rekli, da predstavlja relevantno branje za vsakogar, ki si želi pregledno branje terminov, ključnih za razumevanje sodobnega kapitalizma. Najbolj zanimiv del knjige je gotovo že omenjena epistemološka predpostavka, da se mora s spremembo predmeta preučevanja spremeniti tudi način njegovega zapopadanja. Tu torej pozdravljamo avtorjevo pobudo, da mora teorija iznajti nove miselne forme, s katerimi bo dojela tujost svojega predmeta, tudi če to pomeni izničenje nje same. A vendar je treba opozoriti, da z vstopom v nov način pisanja knjiga odpira tudi številna nova vprašanja in nove problemske sklope. Bolj kot kritika teorije tako knjiga na mnogih mestih deluje kot povečevanje kapitalizma in tujosti tehnoloških oblik, do katerih je pripeljal njegov razvoj, pri čemer pa se ne spušča v vprašanje, zakaj naj bi bile te nove oblike sploh še kapitalistične. Poleg tega avtor na več mestih kritizira današnje levičarske pozicije, kljub temu da pri argumentaciji lastne kritike ne uporablja referenc na dela, o katerih govori, s čimer zastavlja vprašanje, zakaj je slednje sploh treba omenjati. Nenazadnje pa je nekoliko dvoumna tudi epistemološka predpostavka knjige, torej tista, ki naslavlja šibkost teorije in ki jo vidimo kot največjo prednost samega dela. Če dano dvoumnost strnemo v dve poanti:

Prvič, ni povsem jasno, s čim knjiga preseže teoretsko formo. Če zanemarimo tisto, kar o svojem delu pove avtor sam, in izhajamo zgolj iz vsebine posameznih poglavij, iz njih ni jasno razvidno, s čim naj bi knjiga proizvedla ali nakazala tisto nekaj drugega od teorije. Bolj kot njeno preseganje se zdi, da knjiga pade na pre-teoretsko raven pavšalnih sodb o družbenih pojavih in teoretskih stališč, ki jih avtor kritizira. Kljub temu da se v splošnem ne poslužuje teoretskih referenc, jih avtor uporabi ravno dovolj, da se zdi, da obični v nekakšni sivi coni med teorijo in neteorijo. Poleg tega ni jasno, kaj natanko je funkcija teoretskih preostankov, torej tistega, kar navsezadnje preostane od teorije. S tem imamo v mislih predvsem uporabo teorij drugih teoretikov in njihovih konceptov. Če delo ni teoretsko delo, potem termini, ki jih avtor uporablja, npr. *tujost*, *fetišizem*, *diskurz*, *afekti*, *ksenokultura*, ne morejo biti koncepti. Kaj potem so? In še pomembneje, če niso koncepti, ki predpostavljajo obstoječe teoretske okvire, kako naj potem razumemo njihov pomen?

Drugič, ravno tako ni povsem jasno, kaj naj bi bil predmet knjige. Iz dela izvemo, da je ta predmet nekaj tako tujega, da ga teorija ne more zapopasti. Izvemo tudi, da o njem nikakor ne smemo razmišljati na antropocentričen način. Vendar pa bralec ob

branju ne dobi občutka, da tekst dejansko ima svoj neteoretski predmet oz. da knjiga dejansko zagradi ali vsaj nakaže tisto nekaj več, kar neka druga teorija s svojim znanstvenim aparatom ne bi mogla opredeliti. Tu se ponovno odpirajo vprašanja, kot so ali knjiga sploh ima svoj predmet in ali – glede na svojo neteoretsko formo – svoj predmet sploh potrebuje? In nenazadnje je ključno predvsem vprašanje: če predmet knjige ne more biti teoretski predmet, knjiga pa ne teoretsko delo, zakaj potem vztraja v formi pisanja?

Matej Klarič

Ana Podvršič in Maja Breznik (ur.): Verige globalnega kapitalizma. Ljubljana: Sophia, 2019. 315 strani (ISBN 978-961-7003-39-0), 18 EUR

Zbornik *Verige globalnega kapitalizma* je pri založbi Sophia izšel že leta 2019. Zaradi družbeno-političnega dogajanja in razprav o težavah zaradi prekinjenih dobavnih verig, ki so del globalnih vrednostnih verig (GVV), je znanstvena monografija danes še bolj aktualna kot v času izdaje. GVV lahko opišemo kot paletu povezanih in razpršenih mednarodnih aktivnosti (ne samo produkcije) s končnim namenom: prodajo blaga na trgu. Neoliberalna doktrina, ki je v zadnjih petdesetih letih postajala vedno bolj globalna in dominantna sila, je spodbujala ukinitev državno vodene industrializacije, svobodno trgovino, privatizacijo, liberalizacijo zunanje trgovine *in tuji kapital kot gonilo gospodarske rasti in družbenega razvoja. Razširitev GVV po svetu je posledica teh politik.*

Kriza kapitalizma leta 2008, pandemija in sedaj še vojna v Ukrajini so znamenja, da se pred našimi očmi ta globalni sistem ruši. Neoliberalni kapitalizem, ki ga lahko definiramo kot nevmešavanje države v imenu trga, je v zadnjem dobrem desetletju doživel že vsaj omenjene tri hude udarce. Krize, ki jim lahko dodamo še podnebno, so na laž postavile fukuyamovsko idejo konca zgodovine in velikih kriz kapitalizma. Empirija potrjuje, da lahko utemeljeno govorimo o tem, da so neoliberalni procesi svet pripeljali v današnje nezavidljivo stanje kriz(e). Težave z dobavnimi verigami so samo posledica krize neoliberalnega kapitalističnega sistema, ki je pospeševal medsebojno odvisnost in prepletenost sveta. Pandemija je po krizi leta 2008 še dodatno razkrila ranljivost sistema. Države se na krize vse bolj odzivajo s protekcionističnimi zapiranjem gospodarstev, prekinjajo se ustaljene GVV, priča smo deglobalizaciji. Zaradi vojne v Ukrajini se sedaj veliko govori o prekinjenih dobavnih prehranskih poteh, sankcije proti Rusiji pa ogrožajo tudi energetske dobavne poti. Vse več je težav pri pridobivanju surovin itd. Neovirana svobodna trgovina vse bolj postaja stvar preteklosti. Številna podjetja že nekaj časa pesti pomanjkanje čipov, ki jih izdelujejo v oddaljenih državah. Februarja je zato EU predlagala zakon o čipih za digitalno suverenost EU. Gre za velik odmik od preteklih politik, ki so spodbujale prenos proizvodnje v gospodarsko manj razvite države in prepovedovale državne pomoči podjetjem. Toda vzpostavitev lastne proizvodnje znotraj EU bo zahtevala veliko časa. Zato bodo zgrešene neoliberalne politike EU tudi na tem področju v prihodnje terjale svoj davek. Gospodarski ministri držav EU so celo prisiljeni razmišljati o ukrepih za zmanjševanje odvisnosti od tretjih držav, dogajajo se zaplembe premoženj, tj. zasebne lastnine ruskih milijarderjev, kar je bilo še pred nedavnim povsem nezamisljivo.

Stefanie Hürtgen se v svojem besedilu dotakne prav strategij EU. Od sredine sedemdesetih let se je osnovna logika integracijskega procesa EU spremenila iz »makroekonomskega nazora v neoliberalno integracijo, ki se izmika harmonizaciji«. Ohranjanje

različnih nacionalnih regulacij je po njenem v funkciji družbenopolitičnega režima konkurenčnosti. Kot pravi, so transnacionalna podjetja, frakcije finančnega kapitala in njihovi lobisti sistematično gnali projekt konkurenčne integracije, ki je vodil v iskanje držav z nizkimi mezdami ter nizkimi davčnimi, družbenimi in okoljskimi standardi za transnacionalno konkurenčno prestrukturiranje. Vse to na račun izkoriščanja delavk in delavcev v perifernih državah EU z minimiziranjem stroškov. Enakemu trendu lahko v istem časovnem obdobju sledimo tudi na globalni ravni. Tak pogled pa je povsem zanemarjen v še vedno prevladujočih neoklasičnih ekonomskih teorijah, ki služijo razredni apologiji. Zato je še kako dobrodošlo, da poskušajo avtorji namesto na razredni, kapitalu naklonjeni neoklasični ekonomiji, konceptu GVV podati drugačen pomen.

Že obstoječe študije koncepta, ki so se začele uveljavljati v sredini devetdesetih, so se do neke preusmerile v neoklasični ekonomiji alternativno, čeprav do sistema še vedno nekritično raziskovanje. Za razliko od washingtonskega konsenza namreč (bržkone na podlagi empiričnih podatkov, ki so na laž postavili prvotni optimizem) ne obljublajo več, da bomo vsi zmagovalci, če bomo dosledno implementirali neoliberalne reforme. Kot pravi Podvršič, študije GVV sicer še vedno sporočajo, da so družbeni spopadi, razredni antagonizmi in razvojne razlike, ki so povzročale ciklične krize in družbene neenakosti svetovnega kapitalizma, stvar preteklosti. Postale naj bi del že omenjenega konca zgodovine in prav na tem mestu so se ujele v past in zmoto. Zadnji dogodki namreč potrjujejo, da neoklasična ekonomija in z njo povezane študije GVV nimajo pokritja v aktualnih družbenih procesih. Samo za časa pandemije so, kot ugotavljajo v Poročilu o svetovnih neenakostih iz decembra 2021 (Lucas 2021), neenakosti med najbogatejšimi in najrevnejšimi Zemljani zrasle najhitreje v zgodovini. Težko torej pritrdimo predpostavkam, da so rastoče družbene neenakosti stvar preteklosti ter da vključevanje domačih gospodarstev v GVV prispeva h kakovostnim delovnim mestom in regionalnemu razvoju.

Dodana vrednost zbornika je prav v tem, da konceptu GVV dodaja kritično noto, ga metodološko preoblikuje in, kot opisuje Podvršič, preučevanje pripelje nazaj na polje kritičnih razprav o zgodovinskih mehanizmi in družbenih neenakostih, ki med drugim določajo tudi neoliberalno financiacijo in globalizacijo proizvodnje. William Milberg je v svojem besedilu prav na tej točki kritičen, saj globalne vrednostne verige ne preučujejo pomena globalizirane produkcije za denarni tok oziroma financiacijo. Opozarja, da so si s pomočjo GVV glavne industrijske države zagotovile možnost, da ohranijo rast profitov v okvirih financiranega sistema. Finančna liberalizacija in financiacija pa s seboj prinašata verjetnost za večje krize, za katere je neoklasična ekonomija do leta 2008 predpostavljala, da jih sploh ne bo več. Prav kritično, sistemsko in zgodovinsko raziskovanje vrača koncept GVV na izhodišče. Podlaga za njihov razvoj je bil namreč temu soroden koncept blagovnih vrednostnih verig. Razvila sta ga svetovno-sistemska analitika Terence H. Hopkins in Immanuel Wallerstein. Z njim sta definirala mreže dela in produkcijskih odnosov, ki imajo za končni rezultat blago. V središče sta postavila neenak razvoj, kjer vključevanje (pol)perifernih regij v svetovno trge in mednarodno trgovino slednje ujame v past strukturnih mehanizmov, ki reproducirajo regionalne neenakosti na račun profitov podjetij iz držav v centru sistema.

Višje profite si podjetja v okviru GVV zagotavljajo s selitvijo proizvodnje in posledičnim nižanjem mezd. Toda grožnja s selitvijo proizvodnje ne niža mezd samo v (pol) perifernih državah, obenem pomeni pritisk, da se v celotni produkcijski mreži (tudi v državah centra) omejuje njihova rast. Podjetja, vpeta v globalne vrednostne verige, so pod nenehno grožnjo zmanjševanja števila delavk in delavcev ter selitve tovarn. Kako vse skupaj poteka, si lahko pogledamo tudi na aktualnem primeru v Sloveniji. V enem izmed največjih slovenskih podjetij, novomeškem Revozu, so letos prešli na enoizmen-sko delo ter odpustili 450 delavk in delavcev. V zadnjem času smo priča procesom, ki GVV zaradi različnih dejavnikov vračajo v lokalno okolje in s tem krajšajo dolžino GVV. Tudi odpuščenja pri nas so (vsaj delno) posledica državno subvencioniranega vračanja proizvodnje v Francijo. Petr Pavlínek v članku preučuje avtomobilsko industrijo na primeru Slovaške in vpelje koncept integrirane periferije. Opredeli jo kot prostorsko-časovno rešitev, ki avtomobilskim podjetjem iz držav kapitalističnega centra omogoča ohranitev ali povečanje profitne mere, če širijo proizvodnjo na nizkocenovna področja, ki se geografsko stikajo z regijami proizvodnje in potrošnje iz centra sistema. Ker pa različna podjetja vlagajo v podobne ugodnejše lokacije, se sčasoma izčrpajo, zato morajo podjetja iskati nove, donosnejše lokacije. Integrirane periferije avtomobilskim podjetjem omogočajo, da pridejo do relativne presežne vrednosti z vzpostavitvijo proizvodnje na ugodnejših lokacijah. Pavlínek je na podlagi lastne študije skeptičen do optimističnih predpostavk, da naj bi povezovanje regij in držav v globalne vrednostne verige prineslo trajnostni regionalni razvoj.

Z vrnitvijo dela in kapitalizma v analizo GVV se v svojem besedilu ukvarja Ben Selwyn. Poudarja, da se kapitalizem kot profitna produkcija za svetovni trg širi že (vsaj) od 16. stoletja, z njim pa nastaja ena sama delitev dela, ki je razdeljena na množico političnih enot. Novost sodobnega globalnega kapitalizma vidi v tem, da so globalna podjetja zmožna upravljati globalne vrednostne verige kot del svojih konkurenčnih strategij. Obstoječim analizam očita, da pri pojasnjevanju inovacij preveliko pozornost namenjajo tehnologijam, menedžerskim strategijam in posredni naturalizaciji kapitalizma, ki zakrije družbene odnose in pogled na delo. Glede zanemarjanja dela je kritičen tudi do analiz svetovno-sistemske teorije. Opozarja, da ne smemo nasesti na osredotočenost na podjetja in kapital. Lokalni delavski boji namreč pomembno določajo način delovanja lokalnih ekonomij. Poudarja, da v prevladujočih študijah ostaja spregledan pomen organiziranega delavstva, ki je zmožno zvišati plače in izboljšati pogoje dela. To vzpostavi tudi drugačen distribucijski vzorec celotne regije v razvoju glede na tiste regije, v katerih delavstvo tega ni sposobno. Delavstvo vpliva tudi na podjetja, saj jih s svojimi uspehi sili, da konkurenčnost gradijo na drugih elementih kot na nizko plačanem delu.

Podobna je tudi kritika Maje Breznik, ki poudarja, da je črpanje ekstra profitov iz malih kapitalov odvisno od pretvorbe svobodnega mezdnega dela v nesvobodno delo, ki ga za tako označuje, ker morata delavka ali delavec posebno pravico prenesti na posrednika ali pa ne moreta prodati delovne sile drugemu kupcu, npr. zaradi zadolženosti. Izpostavlja, da v prevladujočih analizah GVV delavstvo nastopa kot pasivna žrtev kapitalskih strategij. Večino razprav v knjigi pa strne v gibanje med razbijanjem

predstav vladajočih ideologij in preciziranjem znanstvenih konceptov. V času najvišjih družbenih neenakosti v zgodovini ter vse večjih in vse pogostejših (različnih) kriz v kapitalizmu je takšno kritično raziskovanje ne samo znanstveno bolj produktivno, temveč tudi nujno potrebno za oblikovanje alternativ vse bolj uničujočemu sistemu.

Literatura

Chancel, Lucas, in dr. (2021): World Inequality Report. Dostopno prek: https://wir2022.world.inequality.org/website/uploads/2022/03/009821_WIL_RIM_RAPPORT_A4.pdf (13. 3. 2022).